

Вознюк О.В. Новітні нетрадиційні методичні напрямки викладання іноземних мов / О. В. Вознюк // Теорія та методика викладання філологічних дисциплін : наук.-метод. матеріали / відп. за вип. О. В. Вознюк. – Житомир : ЖВІРЕ, 2005. – Вип. 14. – С. 69-80.

О.В. Вознюк

(Житомирський військовий інститут радіоелектроніки)

НОВІТНІ НЕТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИЧНІ НАПРЯМКИ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Коротко розглянемо деякі новітні нетрадиційні методичні напрямки викладання іноземних мов сугестивно-синергетичного спрямування.

Гештальттеорія (М. Вертхеймер, Г. Мюллер, В. Келер, К. Коффка, Ф. Перлз й ін.) ґрунтується на вченні про гештальте – цілісну організацію об'єкта сприйняття, за яких умов тільки і можливе засвоєння знань. Звідси будується особлива теорія засвоєння як одномоментне відображення в ході навчальної діяльності. Вправи з гештальттеорії оперують досить великими закінченими в значенневому відношенні фрагментами інформації, що передбачає відображення та збереження структури фрагмента і його змісту.

Теорія нейролінгвістичного програмування (НЛП, NLP – Neuro Linguistic Programming) являє собою процес навчання у вигляді руху інформації крізь нервову систему людини. У моделі НЛП виділяються: а) вхід інформації, її збереження, переробка і відтворення в тій або іншій формі; б) два види інформації: сенсорна (нейро) і вербальна (лінгво); в) три типи сенсорних модальностей у дітей, що відрізняються розвитком візуальних, аудіальних або кінестетичних (дотик) каналів проходження інформації; г) два типи дітей, що відрізняються розвитком різних півкуль мозку. Кожна дитина має своє індивідуальне сполучення особливостей нервової системи, що і визначають успішність або неуспішність даної системи навчання [1].

Сугестопедична концепція навчання реалізується на основі механізму навіювання, що приводить до надзапам'ятовування та передбачає комплексне використання усіх вербальних і невербальних, зовнішніх і внутрішніх засобів сугестії [2, с. 249]. Сугестопедія у навчальному процесі використовує музика та йогівські вправи. Зараз у Московському державному університеті розроблено сугестивний метод активізації резервних можливостей [3, с. 17–38], який використовує синергетичний принцип колективної співпраці.

Емоційно-смысловий метод [4] використовує, окрім лівопівкульової, логіко-раціональної сфери психічної діяльності учня, правопівкульову, емоційно-підсвідому психічну діяльність, сполучаючи емоційне та логічне через рольові ігри. Цей метод має багато спільного з аудіолінгвальним і аудіовізуальним (структурно-глобальним) методами, які виключають використання рідної мови та передбачають засвоєння матеріалу шляхом імітації та вивчення напам'ять.

Метод послідовного чергування циклів навчання [5] розроблено в Тбіліському державному університеті й Санкт-Петербурзькій лісотехнічній академії. Навчальний процес передбачає чергування циклів видів навчальної діяльності навчання. Закон актуалізації інформації [6] приводить нас до висновку, що лексична конструкція, яка запам'ятовується, повинна бути повторно актуалізована через сім циклів в межах тієї чи іншої одиниці часу, оскільки показано, що зі збільшенням інтервалу між сеансами запам'ятовування вербального матеріалу швидкість запам'ятовування збільшується [7].

До сугестивних методів відносяться і *сугестокібернетичний інтегральний метод*, який ґрунтується на феномені гіпермнезії [8]. Метод передбачає тривалий процес "занурення" учнів та студентів в іншомовний. Метод "занурення" [9] реалізується тут у доволі штучному мовному середовищі, де використовується обмежений і чітко визначений лексико-граматичний матеріал, який засвоюється через дидактичні ігри та театральну активність. Метод гіпнопедії, розроблений в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України та в КДУ ім. Т. Шевченка [10] застосовується для введення уві сні інформації шляхом використання чотириелементного комплексу (триразова імітація навчальної програми та одинадцятиразова трансляція програм и перед пробудженням). Релаксопедія також відноситься до сугестивних методик та передбачає поєднання навчальної діяльності з процесом психічної (релаксаційної) саморегуляції тих, хто навчається [11].

Ритмопедія – ще одна сугестивна методика, що базується на ритмостимуляції (комплексному впливу на аудіальний та візуальний сенсорні канали людини низькочастотними ритмічними сигналами, які сумуються в підкіркових утвореннях мозку і нав'язують організму ритми, що відповідають фазовим станам. Тут використовується ефект навіювання зовнішнього ритму, що укорінюється у сфері електричної активності мозку [12]. Крім того, вербальний вплив на свідому лівопівкульову сферу підсилюється та потенціюється, синергезується інформацією на підсвідомому рівні завдяки світлу, кольору, звуку та мелодії.

"Безмовний шлях" (Silent Way), пошуково-творчий підхід (Explorative-Creative Way) передбачають постійне стимулювання вивчення іноземної мови через її дослідження [13; 14; 15]. Тут створюється ефект синестезії, коли звуки презентуються за допомогою кольорів, а сам навчальний процес реалізується завдяки таким принципам, як дослідження, пошук; ризик; віра в себе; самостійність; економія зусиль; самоконтроль; творчість; емоційність; мотивація до спілкування; взаємодопомога та емпатія.

Синергетичні (спільні, колективні) методи також отримали розвиток останнім часом. Тут можна говорити про групове комунікативне навчання (Community language Learning) [15] та вивчення шляхом об'єднаних зусиль (Confluent Education) [16], які використовують емоційне стимулювання шляхом використання творів мистецтв, фантазії учнів, дидактичної гри.

Слід сказати, що всі розглянуті освітні підходи так чи інакше реалізують синергетичні принципи. Так гештальттеорія базується на принципі цілісності сприйняття та структуралізації об'єктів реальності ("*ціле більше частин*"), сугестопедична теорія використовує перехідні (синергетичну) фазові стани психіки, а нейролінгвістичне програмування бере за мету синтез всіх психофізіологічних аспектів людини. У скарбниці педагогічних систем можна знайти такі, які націлені на реалізацію зазначених підходів.

Використання феномена функціональної асиметрії півкуль головного мозку у викладанні іноземних мов, який входить у контекст апроксимально-аналітичного методу.

Треба сказати, що метод навчання іноземних мов, який пропонується, спирається також і на концепцію "нової" парадигми освіти, яка розробляється у нашій психолого-педагогічній лабораторії [17; 18]. Наша концепція освіти, евристичною ідеєю котрої є формулювання психофізіологічного і суспільно-особистісного змісту мети психологопедагогічного впливу у межах освітнього процесу та теоретичне обґрунтування шляхів досягнення стану гармонії людини, який є цією метою, – дана концепція базується на розробці засобів формування психологічного стану функціонального узгодження півкуль мозку людини.

Функціональне узгодження півкуль у плані навчання іноземних мов передбачає процес мотивації іноземної інформації через лексичний та досвідний базис володіння рідною мовою, коли асоціативно-конкретний, багатозначний, експресивний правопівкульовий аспект пізнання світу поєднується з аналітично-абстрактним, лівопівкульовим аспектом такого пізнання. Метод інтеграції правого та лівого типів осягнення буття як навчальний засіб ілюструється педагогічною системою В. Ф. Шаталова, що має дивовижний ефект [19]. Ця система використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках учбового процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – "правий" ("конкретний") та "лівий" ("абстрактний"). Тут з одного боку учні одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних...), а з другого – всі ці факти перекладаються на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними один по відношенню до іншого рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Достатньо тривала практика приведення до функціональної єдності право- та лівопівкульового боків психічної активності сприяє формуванню установки на "інтегральну" психічну активність, у межах якої виявляється прагнення до творчості і як результат – незмірно форсується учбова діяльність. Цікаво, що система В. Ф. Шаталова активізує не лише суто абстрактно-логічний (лівопівкульовий), але й емоційно-образний, потрібно-мотиваційний, правопівкульовий аспекти психічних функцій, коли навчання, подібно до гри, стає самоціллю, перетворюючись на самоцінний, самодостатній феномен, коли, що дивовижно, всі діти починають малювати [19, с. 122]. Актуалізація одночасно правого та лівого аспектів людини недвозначно свідчить про високорозвинену інтегрально-творчу форму психічної активності, що передбачає єдність логічного та експресивного початків особистості, які у звичайному стані виявляються конкуруючими та гальмують одне одного.

Розглянемо *методику "чуттєвої підтримки"*, який включається в контекст апроксимально-аналітичного методу. Ця методика пов'язана з психологічними особливостями сприйняття світу людиною, яке здійснюється в межах двох каналів, які втілюються у механізмах переробки інформації півкулями головного мозку людини: 1) через правопівкульове сприйняття забезпечується цілісно-континуальне відображення дійсності, яке деякі філософи називають мисленням "всім тілом"; 2) через канал лівопівкульового сприйняття забезпечується диференційовано-вибіркове, дискретне відображення дійсності. Можна констатувати, що людина, у певному сенсі, є поліфункціональною системою, що працює як в режимі цілісного, так і дискретного відображення та освоєння світу. Ці режими можуть стикатися та переходити один в одного. У цьому випадку конкретний подразник (стимул) зовнішнього середовища може "перекодуватися" та отримувати фізіологічну проекцію, яка йому не притаманна. Це перекодування виявляє феномен синестезії, коли один, наприклад, слуховий подразник, реалізується не лише на рівні слухового, але й зорового, іноді тактильного аналізатора відчуттів, створюючи ефект, коли "звуки світять, фарби співають, а запахи закохуються" [20]. Доведено: інформація, що надходить до нас ззовні, тим краще буде засвоюватися, чим ширше канал її сприйняття, чим більше аналізаторів

відчуттів включаються у процес її переробки. Це пояснюється фактором синестезії, коли органи відчуттів функціонують сумісно, виявляючи явище синергії. Синергізм, у відомому сенсі, є феноменом синхронного, спільного функціонування тих чи інших систем організму, ефект якого у багато разів перевищує сумарний результат окремого функціонування цих систем, тобто синхронна робота органів відчуттів виявляє ефект синергізму. Виникає питання: яким є «алгоритм» цієї синхронності? Він виводиться із особливостей функціонування півкуль головного мозку людини. Виявляється, що права півкуля віддає перевагу гарячим, а ліва – холодним кольорам [21]. Крім цього, слова, що відносяться до різних граматико-мовних категорій, по різному сприймаються півкулями [22]. Відзначається, що дієслова просторічного типу («бовкнути», «поцупити») ліпше сприймаються лівою півкулею. Дієслова тілесної модальності («мерзнути», «нюхати») – правою півкулею. Дієслова, що відображають дії («іхати», «мити») – сприймаються однаково обома півкулями. Просторово-часові прикметники («довгий», «задній», «протяжний») краще сприймаються правою, а відносні («водний», «рибний», «кінний») – лівою півкулею. Домінування лівої півкулі виявляється під час впізнавання лексем, що відіграють провідну роль у синтаксичному оформленні висловлювань, у процесі пізнання абстрактних слів, що характеризуються малим ступенем образності та широкою полісемією. Перевага правої півкулі виявляється у випадках відображення повнозначних слів, що пояснюється більшою мірою їх конкретності, образності та вузьким набором значень, які стоять за ними.

Крім цього, права півкуля краще сприймає ліве, а ліва – праве зорове поле людини; числа, букви, слова, символи ліпше сприймаються при їх пред'явленні в праве поле зору, в той час як предмети, образна інформація – при їх пред'явленні в ліве поле зору [23]. Слід відзначити ще одну закономірність: права півкуля спрямована на сприйняття мелодичного аспекту музичної та вербальної інформації, а ліва – на сприйняття її ритмічного малюнка [24; 25].

Таким чином, слова та взагалі вся вербальна інформація, що подається для засвоєння, може бути проаналізована з позиції її належності до «правопівкульової» чи «лівопівкульової» інформації. Якщо при цьому виявляється правопівкульова інформація, то її доцільніше дублювати подразниками правопівкульового ряду: мелодичною музикою, гарячою кольоровою гамою, а її графічне зображення слід розміщувати в лівому просторі зору (на лівому боці дошки). Якщо ми маємо лівопівкульову інформацію, то її слід дублювати ритмічною музикою, барабаним дробом, холодною кольоровою гамою тощо.

Треба додати, що нова парадигма освіти, яку ми розробляємо, передбачає використання ефекту півкульового синтезу, коли інформація правопівкульового та лівопівкульового ряду подається одночасно та синхронізується. У цьому випадку ми сприяємо розвитку умов для синестезії та медитативного стану, який характеризується функціональною синхронізацією півкуль і який дає можливість запам'ятовувати великі масиви інформації.

Необхідно зазначити, що лексичні одиниці в процесі навчальної діяльності можна подавати у різних вербальних контекстах. Подібно до того, як існують три види логічних відношень між основними типами суджень (підпорядкування, контрасту та контрадикторності), як існують три етапи розвитку діалектичного протиріччя (тотожності, відмінності, протилежності), так само ми маємо три типи вербального контексту, що співвідносяться з етапами розвитку діалектичного протиріччя: 1) тотожний контекст, де слова, головним чином синоніми, сукупно реалізуються у межах тотожного граматико-змістового оточення; 2) контрастний контекст; 3) поляризований контекст, де слова, головним чином антоніми, створюють внутрішньо поляризований, «напружений» лінгвістичний лад комунікації.

Три типи контекстів можуть бути використані суворо диференційовано, що дозволяє виконувати різні завдання в процесі навчання іноземної мови. За цих умов слід знати, що тотожний контекст активізує роботу правопівкульових, а контрастний та контрадикторний – лівопівкульових механізмів переробки інформації, що прямо впливає з особливостей півкульових стратегій сприйняття дійсності. Річ у тім, що права півкуля спеціалізована в аналоговому, тотожному, континуальному, циклічному, а ліва – аналітичному, дискретному, послідовному, полярному мисленні й відображенні дійсності. Виходячи з цього ми розробили метод «вербальної генералізації», який передбачає подачу лексичного матеріалу комплексно. Так, наприклад, вивчаючи прикметники, можна подавати їх в обмеженому дистрибутивному контексті, що створює своєрідну експресивну атмосферу (яка характерна для правопівкульової стратегії переробки інформації), в котрій прикметники одержують контекстуально-сміслову мотивацію на базі головним чином ад'єктивів же, тобто слів, що відносяться до подібно-граматико-змістової категорії.

Проблеми аудіювання. Одна з важливих проблем викладання іноземних мов пов'язана з аудіюванням мовного матеріалу. Тим більше, що аудіювання – це «приховане» мовлення, оскільки в процесі аудіювання поряд з органами слуху функціонує артикуляційний апарат людини. Вивчення іноземної мови – це значною мірою процес психологічний. Психологічні труднощі аудіювання полягають перш за все у тому, що незнайомі та малознайомі слова, які пред'являються, викликають стан достатньо тривалого гальмування нервових процесів у корі головного мозку. На знайомі слова мозок реагує швидкозгасаючими нервовими гальмуваннями [26]. Таким чином,

тривалий стан гальмування, який має місце при пред'явленні незнайомих слів серед потоку знайомих, є досить серйозною перешкодою для розуміння аудіоматеріалу. Для подолання цих труднощів слід, як ми вважаємо, йти шляхом, проторованим самою природою, тобто дотримуватися закономірностей розвитку мови у дітей. Необхідно сформулювати психологічну установку, яка передбачає, що основний об'єм уваги учнів був би спрямований не на сприйняття лексичного матеріалу, а на сприйняття інтонації, яка займає провідне місце на початкових етапах розвитку мови. Адже найпершою комунікативною установкою для немовляти є установка на відбиття саме просодичних компонентів мови, тим більше, що права півкуля, яка функціонально домінує на цьому етапі розвитку людини, – це переважно «інтонаційна», невербальна півкуля, що сприймає мелодичний аспект мови, в той час як ліва вербальна півкуля спрямована на відображення ритмічного малюнку мовлення. Процес засвоєння мовних навичок спілкування проходить у своїй початковій стадії саме через засвоєння фонетико-інтонаційної структури мови, що є фундаментом, на якому будуються всі подальші етапи розвитку мовний вмін та навичок. Необхідно відмітити, що інтонація й далі продовжує відігравати провідну роль у процесі мовної комунікації. «Вчені вже давно встановили факт, що розуміння письмового тексту можливе тільки тоді, коли людина, що його читає, визначила ту інтонацію, яка прихована у написаному реченні» [27]. Отже, від час вивчення іноземної мови слід йти від інтонації до слова, а не навпаки, тобто засвоєння інтонаційних моделей мови, її фонетичної «тканини» має першорядне значення в процесі оволодіння іноземною мовою.

Метод “вербальної генералізації”. Необхідно зазначити, що лексичні одиниці в процесі учбової діяльності можна подавати у різних вербальних контекстах. Подібно до того, як існують три види логічних відношень між основними типами суджень (підпорядкування, контрасту та контрадикторності), як існують три етапи розвитку діалектичного протиріччя (тотожності, відмінності, протилежності), так само ми маємо три типи вербального контексту, що співвідносяться з етапами розвитку діалектичного протиріччя: 1) тотожний контекст, де слова, головним чином синоніми, сукупно реалізуються у межах тотожного граматико-змістового оточення; 2) контрастний контекст; 3) поляризований контекст, де слова, головним чином антоніми, створюють внутрішнє поляризований, “напружений” лінгвістичний лад комунікації.

Три типи контекстів можуть бути використані суворо диференційовано, що дозволяє виконувати різні завдання в процесі навчання іноземної мови. За цих умов слід знати, що тотожний контекст активізує роботу правопівкульових, а контрастний та контрадикторний – лівопівкульових механізмів переробки інформації, що прямо впливає з особливостей півкульових стратегій сприйняття дійсності. Річ у тім, що права півкуля спеціалізована в аналоговому, тотожному, континуальному, циклічному, а ліва – аналітичному, дискретному, послідовному, полярному мисленні й відображенні дійсності. Виходячи з цього ми розробили метод “вербальної генералізації”, який передбачає подачу лексичного матеріалу комплексно. Так, наприклад, вивчаючи прикметники, можна подавати їх в обмеженому дистрибутивному контексті, що створює своєрідну експресивну атмосферу (яка характерна для правопівкульової стратегії переробки інформації), в котрій прикметники одержують контекстуально-сміслову мотивацію на базі головним чином прикметників же, тобто слів, що відносяться до подібної граматико-змістової категорії. Наприклад:

Two Animals

My dog is vigil, bold and strong
Its eyes are watchful, legs are long.
But friend of mine has a little cat
It's a sleepy, meek, weak, timid pet.

Оволодіння іноземною мовою – це, насамперед, оволодіння “духом”, почуттям цієї мови. Кожному вчителю іноземної мови зрозуміло, що існує дещо невловиме, деяка мовна “аура”, яка має першорядне значення у процесі оволодіння мовою. При цьому даний процес актуалізується як переважно психологічне явище. Нами розроблена концептуальна система мовної “аури”. Один з елементів цієї системи – “словотвірний простір” мови, опанування яким здійснюється за допомогою засвоєння словотвірних моделей у комплексному вигляді. Тобто всі словотвірні моделі можна подавати в обмеженому інформаційному контексті. Тоді людина, яка вивчає іноземну мову, має можливість повторювати їх достатньо часто, набуваючи здібності безсвідомо-автоматичного їх вживання, що формує почуття мови на рівні процесів словотворення. Наведемо приклади таких словотвірних моделей:

It was a peaceable and playful whale,
It played with me in peace today.

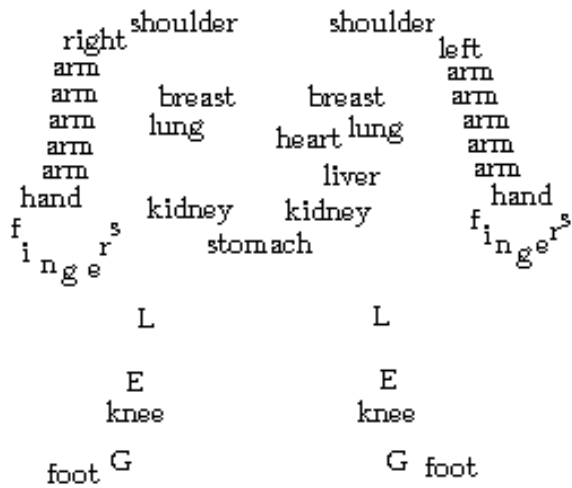
When the woman's odd – it's oddity.
 When the man is crude – it's crudity.
 When the picture is rare – it's rarity.
 The place where the bread is baked is called a bakery.
 The art with which you cook your cake is called cookery.
 If you eat your food - it is eatable
 If the water is good it is drinkable
 This car is out of fashion, I would say.
 Once it was fashionable but now is in decay
 Discipline (the strength of the army)
 A serious role plays.
 But discipline needs a good disciplinarian
 Who disciplinary actions takes.
 It is a very tiresome lesson;
 I am sick and tired to be present.
 I want this lesson to lessen,
 To stop it because of the weather.
 A Dangerous Man
 This man always gets in danger,
 His own life he would endanger.

Метод “ейдетичної активації”. Інтерес являє й метод “ейдетичної активації”, який передбачає образно-предметне підкріплення лексичного матеріалу, що подається учням. Даний метод широко використовується в школі у вигляді так званої наочності. Однак, продублювати всі слова наочними засобами неможливо. Тут в пригоді стає ейдетична пам'ять. В учнів, особливо молодших, психічні функції яких характеризуються правопівкульовим домінуванням, спостерігається високий рівень активації образно-ейдетичної пам'яті. Вони володіють здібністю (яка поступово втрачається по мірі розвитку лівопівкульових функцій) візуалізувати образи навколишнього середовища, тобто бачити їх із заплученими очима на тлі свого “внутрішнього екрану”. Таким чином, кожна лексична одиниця, що пред'являється, може підкріплюватися візуалізацією відповідних образів.

Метод “конкретної поезії”. Подамо ще один метод навчання, який ми називаємо методом “конкретної поезії”, оскільки у даному випадку ми пристосовуємо до цілей навчання деякі з принципів “конкретної поезії”. Процес запам'ятовування, як вже відзначалося, значно полегшується, коли в роботу включаються одночасно різні аналізатори відчуттів, коли одночасно функціонують два протилежні канали обробки інформації – лівопівкульовий та правопівкульовий. Отак, вивчаючи тему “Зовнішність” можна використовувати так звану образно-вербальну, синтетичну інформацію, в якій образне пред'являється через вербальне, а вербальне – знаходить свою реалізацію через образне. Тут можна використовувати зображення людини, що намальоване за допомогою слів, які позначають частини тіла:

```

      hair hair hair
      hair forehead hair
    temple brow brow temple
  ear   eye-lash eye-lash ear
  ear   eye n eye ear
    i   o   i
    n   e   n
    g   e   g
      cheek nostrils cheek
      upper lip
      mouth
      lower lip
    c h t i n
      n h n
      e o e
      c a c
      k t k
  
```


Функціональна єдність півкуль знаходить втілення і в такому дидактичному засобі. Вивчаючи прислів'я, які відображують мудрість народу та містять найбільш вживані лексичні одиниці та синтаксичні структури, слід дублювати текст окремого прислів'я малюнком (піктограмою), що його виражає. Таким чином ми досягаємо синтезу вербального та образного, коли вербально-графічне та конкретно-образне відображення прислів'я записується, зображається самими дітьми та існує в єдиному ситуативному контексті.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Крючков Г. Гуманістичний підхід у навчанні іноземних мов // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2003. – № 1. – С. 6–10.
2. Лозанов Г. Суггестология. – София, 1971.
3. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 1982.
4. Шехтер И. Ю. Подход к обучению языку // Актуальные проблемы учебного процесса. – М., 1973.
5. Гегечкори Л. Ш. Системный подход к обучению языкам взрослых // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 1979. – Вып 5 -С. 63-73.
6. Магазанник В. Д. Структурирование информации человеком при принятии решения // Психологический журнал, т.18, № 1, 1997. – С. 90–102.
7. Ховланд К. Научение и сохранение заученого у человека // Экспериментальная психология /под ред. С. Свигенсона/, т. 2. – М.: Изд. Ин. лит, 1963. – С. 154.
8. Петрусинский В. В. Суггестокрибернетический интегральный метод ускоренного обучения // Методы интенсивного обучения иностранным языкам» -М., 1977.- Вып. 3.- С. 11-12.
9. Плесневич А. С. Теоретические основы ускоренного курса обучения английскому языку по методике «погружение» // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 1977. – Вып. 3. – С. 142–148.
10. Мельник С. И. Некоторые проблемы гипнопедии в связи с интенсификацией процесса обучения иностранным языкам // Лингвистика и методика в высшей школе. – М., 1967. – С. 194–202.
11. Шварц И. Е. Экспериментальная разработка основ релаксации // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 1977. – Вып. Д -С. 63-71.
12. Бурденюк Г. М., Миркман И. Я., Рабичев Л. Я., Освальд М. Г., Лосятинский В. А. Из опыта применения ритмопедии для интенсификации процесса обучения иностранным языкам. // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М., 1977. – Вып. 3. – С. 162–168.
13. Knibbler W. A closer .book at Suggestopedia and the Silent Way // Journal of the Society for Accelerative Learning and Teaching. – 1982. – № 7/4 - P. 330-340.
14. Lantolf J. Silent Way in a university setting: An applied research report // The Canadian Modern Language Review. – 1986. – 43/1, – P. 34–58.
15. Knibbler W. The Explorative Creative Way. Implementation of a Humanistic Language Teaching Model. – Tubingen: Gunter Narr Verlag, 1989.
16. Grosjean V. En quoi le community language learning est une approche nouvelle? // Knibbler W. and Bernards M. New Approaches in Foreign Language Methodology; Proceedings of the 15th AIMAV Colloquium, Nijmegen / Bruxelles: Department of Applied Linguistics / AIMAV.- 1984.- P. 113-118.
17. Вознюк О. В., Овандер Л. М., Тичина О. Р. Основні аспекти концепції універсальної моделі буття. – Житомир: Волинь, 1997. – 115 с.
18. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998. – 229 с.
19. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989. – 336 с.
20. Галеев Б. М. Искусство и техника: Проблемы синестезии в искусстве. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – С. 16.
22. Николаенко Н. Н. Взаимодействие полушарий мозга в процессе восприятия и обозначения цвета // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 47–57.
23. Балонев Л. Я., Деглин В. Л., Черниговская Т. В. Функциональная асимметрия в организации речевой деятельности // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 99–15.
24. Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В. О доминантности полушарий в восприятии чисел // Физиология человека. – 1978. – № 6. – С. 971–976.
25. Музыка "левая" и "правая" // Наука и жизнь. – 1985. – № 4. – С. 47.
26. Бехтерева Н. Слово о нейронных ансамблях // Наука и жизнь. – 1976. – № 8. – С 45–47
27. Минаев Л. В. Слово в речи и языке. – М.: Высш. шк., 1986. – С. 7